

ПЕРСОНАЛЬНІ ПАТРОНИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ: КІЛЬКА РИС ДО ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПОБОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Яскравій і багатогранній постаті Івана Мазепи в українській і зарубіжній історіографії присвячені сотні публікацій¹. Ця стаття спрямована на висвітлення доволі вузької проблеми шанування Мазепою своїх патронів. Зокрема, ми спробуємо зупинитися на питанні вибору гетьманом своїх святих-покровителів та залученні їхніх образів для формування власного портрету. Одразу зазначимо, що ця проблема цікавитиме нас не тільки і не стільки як спосіб додати ще одну деталь до біографії гетьмана, а, передусім, як джерело до вивчення індивідуальної побожності людини ранньомодерної доби.

Наша розвідка спиратиметься на аналіз добре знаного мідіорита-тези (мал. 1) на честь гетьмана Івана Мазепи авторства Івана Мигури, архідиякона Софійського кафедрального монастиря. Традиційно прийнято датувати цю гравюру 1706 р., і тільки окремі дослідники² при уважному прочитанні тексту змогли побачити справжню дату її виконання: гравюра була піднесена Мазепі 12 жовтня 1705 р. Вочевидь, її подаровано гетьману під час його тріумфального в'їзду до Києва і відвідання кафедрального Софійського собору, що проголошує текст гравюри: *“Ти прийшов до Києва, лавреносний гостю, і побачив вкладені кошти твоєї скарбниці”*.

Теза складається з трьох композиційних рядів і латиномовного тексту, які ми спробували відчитати, перекласти та інтерпретувати. У верхньому композиційному ряді подано шість храмів і по центру алегоричне зображення святої Софії – семистовпна сінь, яка пізніше буде написана і на храмовій іконі іконостасу Рафаїла Заборовського³. Під зображеннями першого ряду міститься аллюзія до 86 псалма: *“Основає ихъ на горахъ с(вя)тыхъ”*. Представлені на гравюрі Мигури храми С. Павленко визначив таким чином: Микільський собор у Києві, Троїцька церква Києво-Печерської лаври, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Братська Богоявленська церква,

¹ Далеко не повну бібліографію присвячених Мазепі творів див.: Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009 рр.) / Упоряд. та авт. передм. О.О. Ковалевська. К., 2009.

² Однією з перших звернула на це увагу О. Крайня: *Країна О.О.* Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток. К., 2012, с. 70.

³ *Нікітенко Н.* Головний іконостас Софії Київської як історико-культурний феномен // Пам'ятки України, 2007, ч 1 (154), с. 33.

церква Всіх святих, Переяславський собор⁴. Натомість, О. Крайня відмітила, що, виходячи з символіки і текстів гравюри, на ній могли бути зображені тільки київські храми і атрибутувала один із них як Вознесенську церкву Києво-Печерського жіночого монастиря⁵. Ми не можемо не погодитися з цією гіпотезою, адже Мигура у тексті згадував саме київські церкви, донатором яких був гетьман: “Заходиши до слави церков, славетний патроне, і бачиши ще один врожай промовистої перемоги”.

Мал. 1. Гравюра Івана Мигури на честь гетьмана Івана Мазепи. 1705 р.

⁴ Павленко С. Зображення гетьмана Мазепи (кінець 17 – початок 20 ст.). Чернігів, 2010, с. 94.

⁵ Крайня О.О. Вказ. праця, с. 70.

Третій композиційний ряд утворюють, як вважаємо, алегоричні зображення семи теологічних і моральних чеснот: віри, любові, надії, мужності (її уособлює сам Мазепа у лицарському обладунку), мудрості, справедливості та стриманості. Звернемося, однак, до другого композиційного ряду гравюри, який містить зображення святих-покровителів гетьмана.

У ньому бачимо постаті святих, які тримають у руках пальмове гілля. Ім'я Мазепи “сім разів удостоєне орденом покровителів” – так зазначає у тексті Мигура і вміщує сім постатей святих. Центральною фігурою в цій композиції є св. Іоанн Хреститель, який подається як основний патрон гетьмана. Припускаємо, що Мигура сам шанував св. Іоанна Хрестителя як свого особистого патрона навіть після прийняття монашого імені Іларіон. Імовірно, саме йому адресоване звернення наприкінці одного з богословських трактатів, що знаходився в бібліотеці Києво-Софійського монастиря: “*S. Ioannis Baptistae mei Liberalissimi Patroni*” (св. Іоанну Хрестителю, моєму найшанованішому патрону)⁶. Перу Мигури, вочевидь, належить ще один рукопис Софійського зібрання, де виразно позиціонується патронат св. Іоанна Хрестителя: “*Lyra variis praeceptorum chordis... conformem voci in deserto clamantis S. Ioanni baptistae*”⁷. М. Петров припускав, що в рукописах згадувався покровитель самого Мазепи⁸, однак у приписках виразно йдеться про “мого патрона” (*mei patroni*), а припускати, що переписувачем рукописів був сам гетьман, ми аж ніяк не можемо.

Про те, що Мазепа шанував св. Іоанна Предтечу як свого головного покровителя, добре відомо. Вже у 1689 р. (за два роки після обрання гетьманом) один зі створених завдяки коштам Мазепи приділів у Софії Київській був освячений на честь св. Іоанна Хрестителя. У цьому приділі було встановлено іконостас, верхня частина якого представляла древо Ісеево – в такий спосіб Мазепа акцентував свій шляхетний родовід⁹. У подальшому особлива пошана Івана Мазепи до св. Іоанна Хрестителя спостерігатиметься неодноразово – про покровительство святого говоритимуть у панегіриках і промовах, його зображуватимуть у фундованих Мазепою храмах, причому в деяких зображеннях дослідники схильні вбачати портретні риси самого гетьмана¹⁰.

⁶ ІР НБУВ, Соф. 548 (222), арк. 352.

⁷ ІР НБУВ, Соф. 664 (455), арк. 1–168.

⁸ Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 3. Библиотека Киево-Софийского собора. К., 1904. с. 236.

⁹ Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. К., 2003, с. 264–267.

¹⁰ Павленко С. Вказ. праця, с. 94; Аоруг А. Нові дані про атрибуцію первісних розписів XVII ст. Троїцького собору у Чернігові // Сіверянський літопис, 2006, № 4, с. 10–15.

Вибір св. Іоанна Хрестителя як основного патрона тісно пов'язувався з охороною гетьмана від небезпек. Саме мозаїчне зображення цього святого мав на увазі Мигура, пишучи: “Під хмарою Софії незвичний образ Іоанна перешкоджає хитатися сімома міцними стовпами, щоб у палацах відваги та мудрості після багатьох звершень царював із лаврами відважний і мудрий гетьман Іоанн”. Над конхою Софії Київської і справді знаходиться зображення св. Іоанна Предтечі (мал. 2)¹¹, до якого, вочевидь, і апелював Мигура.

Окрім того, текст аналізованої сьогодні гравюри подає нову і надзвичайно цікаву деталь шанування Мазепою свого святого: “*благочестивому учаснику ордену Іоанна Хрестителя*” (*Observanti collectionem Ioannis Baptistae*). Що криється під цією фразою? Чи означає вона, що Мазепа був членом ордену Іоаннітів (варіації назви: ордену Госпітальєрів, Мальтійського ордену)? Тут потрібно пригадати, що контакти вихідців з Російської імперії з Мальтою розпочалися ще задовго до офіційного вступу до ордену імператора Павла I: сам Петро I листувався з орденом з приводу організації антитурецького союзу, на Мальту наприкінці XVII ст. їздили російські бояри Б. Шереметьєв, який вважається першим кавалером Мальтійського ордену Великого хреста, та П. Толстой¹². Вочевидь, контакти Мазепа з іоаннітами не були явищем надзвичайним, а їхнім найкращим доказом слугує турбота гетьмана про оздобу церков Святої Землі. Ієромонах Антоній Стаховський у книзі “Зерцало от Писанія Божественнаго” (Чернігів, 1705) у присвяті гетьману зазначає: “*Аще воссхоцетъ поискати и в тмѣ невѣрія отоманского Вашой Рейментарской благодати денници, и тамо церкви бежественныя лучею присносиятелныхъ щедротъ, исходящею от востока тезоименитой Вашой благодати, осіяваються присно*”¹³. До сьогодні у храмі Гроба Господнього в Єрусалимі зберігається подарована гетьманом коштовна плащаниця¹⁴. Турботу гетьмана про храми Святої Землі, як і загадковий факт видання коштом Мазепа Євангелія арабською мовою (Алеппо, 1708)¹⁵ можемо тлумачити

¹¹ Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. М., 1960, табл. 22, 25.

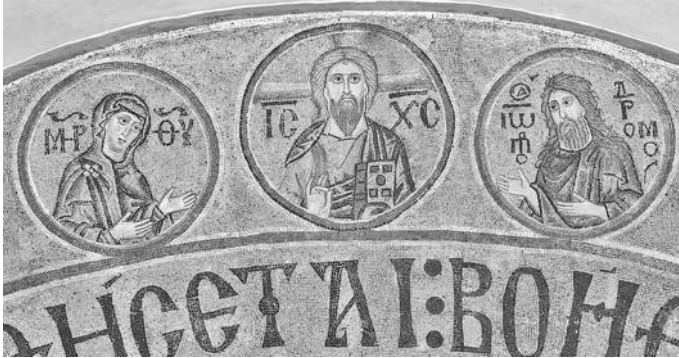
¹² Детальніше про це див.: Андреев А.Р., Захаров В.А., Настенко И.А. История Мальтийского ордена. XI–XX века. М., 1999 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://on-in-fantry.narod.ru/srvec/malt.htm>

¹³ Цит. за: Маслов С. Етюди з історії українських стародруків. Українська книга XVII // Труды українського наукового інституту книгознавства. Том. 1. К., 1926, с. 150.

¹⁴ Зельська І. Українські пам'ятки у Святій землі // Пам'ятки України, 1994, № 3/6, с. 34.

¹⁵ Маслов С. Вказ. праця, с. 141–150; Ричка В. Гетьман Іван Мазепа та його Євангеліє арабською мовою // Наша віра, 1997, № 2, с. 12.

саме як підтвердження його контактів з Мальтійським орденом. Невідомо, однак, чи вони обмежувалися спілкуванням з великим магістром (у 1697–1720 рр. ним був Раймонд де Перелос де Рокафуль), чи Мазепа був членом ордену (теоретично це було можливо після смерті його дружини у 1702 р.).

Мал. 2. Мозаїчна композиція “Деїсус” над конхою головного вітваря Софії Київської. Перша чверть XI ст.

Мал. 3. Св. Іоанн Воїн. Кінець XVII ст.

Обабіч св. Іоанна Хрестителя знаходяться двоє святих, яких можемо звести до другого рангу покровителів гетьмана. Праворуч зображено св. Іоана Богослова з відкритою книгою, на сторінках якої читаємо слова з написаного святим Євангелія: “Бл(а)г(ода)ть и истина Іу(су)с(омъ) Хр(ис)томъ бысть” (Ін. 1:17). Вочевидь, вибір цієї перикопи зі Святого Письма є не випадковим. Тема благодаті, активно обігрується у текстах гравюри. “Визначений посланець першої серед церков Софії, я закликаю благодать на гетьмана Іоанна. Не тільки та [благодать], що просто перебуває на плечах благословенного хрестоносського дому, а й воздвигнута на висотах велич і слава Господня, твоя благодать, нехай буде оспівана”. Про те, що на гетьмані уже перебуває Божественна благодать свідчить перевернутий напис за спиною постатей святих: “Бл(а)г(ода)тію Б(о)жією есмь, еже есмь. И бл(а)г(ода)ть его яже во мнѣ не тїцае(т)” (1 Кор. 15: 10).

Вочевидь, св. Іоанн Богослов був другим за значимістю святим патроном Мазепи. Не випадково другий споруджений за часів гетьмана у Святій Софії приділ освятили на честь Дванадцяти учнів Христа, улюбленим серед яких був саме Іоанн. Один із дванадцяти апостолів, св. Іоанн

мав вимолити для гетьмана Божественну благодать. Окрім того, патронат св. Іоанна Богослова мав означати і особливий патронат Богоматері, яка після смерті Христа прийняла святого як свого Сина – про це наголошує текст однієї із гравюр вже згаданого “Зерцала”¹⁶.

Ліворуч від постаті св. Іоанна Хрестителя зображений добре упізнаваний св. апостол Андрій. Причина його появи у цьому пантеоні очевидна – 8 лютого 1700 р. Мазепа отримав з рук Петра I орден святого Андрія Первозванного. З цього часу святий став покровителем гетьмана, який зображувався у присвячених йому творах. Не зрозуміло тільки, чому Мигура не відобразив на мідіориті “київського аспекту” культу цього святого. Адже Андрієва легенда для Києва 2-ї половини XVII – початку XVIII ст. була досі актуальною (сцена пророцтва апостола присутня, наприклад, у проектах розпису Успенського собору Києво-Печерської лаври¹⁷).

У третьому “ранзі” святих на гравюрі зображені дві постаті: одна у світському, інша ж у патріаршому вбранні. Святим праворуч є, на нашу думку, св. Іоанн Воїн. Такий висновок робимо як з іконографії (мал. 3), так і з його житія: візантійський святий IV ст., який уславився праведністю свого життя, справедливістю і милосердям, а до того ж був воїном, мав якнайкраще пагронувати Мазепі й уособлювати його військові таланти. Про їхню важливість говорить, знову ж таки, текст гравюри: “...сьогодні ж на щастя посилаю тисячу ласк як військових, так і мирних, які на благодать Іоанна одягаються”. Не відомо, чи шанував Мазепа св. Іоанна Воїна перед появою аналізованої тези. Імовірно, однак, саме з іменем гетьмана слід пов’язувати появу у Софії Київській ікони св. Іоанна Воїна, яку вшановували як чудотворну вже на початку XIX ст. (перша згадка про святиню міститься у щоденнику митрополита Серапіона, який благословляє нею одного зі священників¹⁸). У паралель св. Іоанну Воїну ліворуч у патріаршому вбранні зображений св. Іоанн Златоуст – патріарх Константинопольський, один із трьох великих учителів Церкви.

Поглянемо тепер на святих, що зображені крайніми в ряді патронів. Крайньою зліва є постать св. Іоанна Кущника. Її маркує повне монаше облачення і Євангеліє в руках – подарунок батьків святому. Свідчення особистого шанування св. Іоанна Кущника Іваном Мазепою простежуються ще раніше. У 1698–1701 рр. на кошти Мазепи довкола Києво-Печерської лаври зводилися оборонні мури. На південно-західному розі фортифікації

¹⁶ Зерцало от писанія Божественнаго. Чернігів, 1705, арк. 17зв.

¹⁷ Нікітенко Н. Свята Софія Київська., с. 280.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. 1. спр. 6, арк. 334зв.

була зведена шестигранна пірамідальна вежа, названа на честь патрона донатора Іоанна Кущника. На другому ярусі споруди мала бути розташована церква на честь святого, однак через якісь обставини її так і не було відкрито. Чому патроном цієї вежі Мазепа обрав саме Кущника, а не одного із печерських святих Іоаннів (св. Іоанна Багатотраждального або св. Іоанна Постника)? Очевидно, постать константинопольського аскета набагато більше імпонувала Мазепі. Можливо, зіграла роль знатність походження цього святого – момент, який був важливим для Мазепи, його самопрезентації та оточення. Це ж стосується іншого аскета – св. Іоанна Лествичника, чиє зображення поміщено в паралель Кущнику праворуч. Ігумен Синайської обителі, визначний подвижник і аскет, автор “Лествиці духовної” легко упізнається завдяки зображенню драбини в руках.

Отже, у творчому задумі Івана Мигури патронами Івана Мазепи мали бути святі, які б охороняли його у подальшому земному житті. Показово при цьому, що всі перелічені святі Іоанни були обрані, а не наречені Мазепі від його народження. Адже гетьман народився 20 березня – у день прп. Іоанна Саваїта – святого VIII ст., вбитого сарацинами в обителі святого Сави Освященного. Незадовго після народження Мазепи (29 березня) Церква відзначає день св. Іоанна Пустельника – ще одного аскета IV ст. Пам’ятних днів, пов’язаних із зображеними на гравюрі святими Іоаннами не фіксуємо ні поблизу дня народження, ні в якості можливої дати хрещення гетьмана. Вочевидь, постать святого, що був убитий невірними, не особливо імпонувала Мазепі – постійному учаснику військових походів. Натомість він обрав св. Іоанна Воїна – святого, що був військовим, проте помер своєю смертю. Важливим для Мазепи, вочевидь, було і благородство походження кожного із патронів. Імовірно, зображені Мигурою святі мали репрезентувати чесноти гетьмана, і тут ми можемо навіть провести паралелі з зображеними внизу алегоріями чеснот: св. Іоанн Кущник уособлює віру, св. Іоанн Богослов – любов (у своїх творах він чимало місця присвятив темі Божественної любові), св. Андрій – надію, св. Іоанн Хреститель – мужність, св. Іоанн Богослов – мудрість, св. Іоанн Воїн – справедливість, св. Іоанн Лествичник – стриманість. Усі подані спостереження підтверджують, що людина ранньомодерної доби, якою був Іван Мазепа, сама визначала коло своїх покровителів, виходячи з їхньої життій і тих штрихів, які вони могли внести до її персонального портрету.